

Capitolul I

Thémis

Sumar – Radicalul comun skr. *rta*, IR. *arta*, lat. *ars*, *artus*, *rītus*, desemnând „ordinea” ca o armonioasă alcătuire laolaltă a părților unui întreg, nu prezintă, în IE, o valoare juridică [specifică].

„Legea” este în skr. *dhāman-*, în gr. *thémis* – litt. „regula stabilită” de zei (< IE **dhē-*, „a așeza în fapt”). Regula dată definește dreptul familial: astfel, *thémis* i se opune lui *díkē*, „dreptul interfamilial”.

Structura generală a societății, definită, în marile ei subîmpărțiri, printr-un număr anumit de concepte, se bazează pe un ansamblu de norme care alcătuiesc ‘dreptul’. Toate societățile, chiar și cele mai primitive, și, *a fortiori*, societatea IE comună, care nu mai avea în ea nimic primitiv (dat fiind că am văzut că era întemeiată pe o civilizație materială dezvoltată și pe o cultură la fel de bogată), sunt cîrmuite pe baza unor principii de drept privitoare la persoane și la bunuri. Aceste reguli și norme sunt marcate în vocabular.

Dar cum de putem noi cunoaște orînduirea juridică a societății IE? Să existe oare vreun termen care, încă din vremea comunității IE, să desemneze ‘dreptul’ ? Dacă punem astfel întrebarea – implicînd deopotrivă noțiunea generică și totalitatea limbilor – s-ar părea că ar trebui să dăm răspunsul ‘nu’. Există, desigur, unii termeni pentru a denumi ‘dreptul’, dar ei sunt proprii fiecărei limbi în parte. Totuși, cei mai de seamă se leagă de elemente din vocabularul comun și pot deja atesta o specificare juridică provenind din epoca IE.

Va trebui, astfel, să cercetăm, deopotrivă, și originea termenilor atestați la epocă istorică, și mișcarea evolutivă aparte care, pornind de la forme comune, le-a particularizat sensurile, ajungînd să denumească ‘instituții’.

Încă din stadiul IE, putem stabili un concept extrem de important: acela de ‘ordine’. El este reprezentat prin ved. *rtá-*, IR. **arta-* ([v. pers. *arta-*, dar] avest. *aša-*, datorită unei evoluții fonetice aparte). Este vorba despre una dintre noțiunile cardinale ale universului juridic – dar și religios și moral – al lumii IE: este ‘Ordinea’ care ocîrmuiește atît orînduirea Universului, cu mișcarea astrelor, petrecerea ciclică a anotîmpurilor și a anilor, cît și legăturile dintre oameni și zei și dintre oameni și oameni. Nimic din ceea ce se leagă de om, de lume, nu scapă domniei ‘Ordinii’. Ea este, așadar, fundamentul atît religios, cît și moral, al oricărei societăți: fără acest principiu, lumea s-ar întoarce în haos.

Însemnătatea acestei noțiuni este vădită de marele număr de forme lexicale scoase pornind de la ea. Ar fi o zădărnice să enumerăm în amănunt toate derivatele indiene și iranice bazate pe *rtá-* și, respectiv, pe *arta-*, atît în vocabular, cît și în onomastică. Vechimea IIR a acestui termen este dezvăluită, în plus, și prin unele detalii de morfologie arhaică: „cel ce urmează **arta-*, credinciosul desăvîrșit moralmente”, se

numește în sanscrită *ṛta-van*, fem. *ṛta-varī*; de asemenea, în iranică, el este *arta-van*, *arta-varī*. Această deosebire remarcabilă dintre masculin și feminin, reliefată de formele sufixale *-van*, dar *-varī*, își află explicația în intervenția jocului flexiunii ‘heteroclitice’, care a lăsat urme ale supraviețuirii sale în paradigmele gr. ὕδωρ, ὕδατος și lat. *iter*, *itineris*¹.

În plus, în *Avesta*, noțiunea aceasta apare personificată: aflăm aici un zeu *Arta*. Prin intermediul unui sufix abstract *-tu-*², IIR a constituit tema din ved. *ṛtú-*, avest. *ratu-*, desemnând ‘ordinea’, mai ales în ciclul anotimpurilor, în periodizarea timpului – dar și ‘regula’, ‘norma’, în genere.

Toate aceste forme pleacă de la o rădăcină IE **ar-*, bine cunoscută datorită numeroaselor derivate de la ea care apar în afara IIR, urmînd mai multe dintre categoriile formale de mai înainte. Radicalul este același cu cel care apare în gr. ἁρπίζω, „a potrivi, adapta, armoniza” (cf. arm. *arnel*, „a face”), de care se leagă mai multe derivate nominale: cu **-ti-*, lat. *ars*, *artis*, „potrivire firească, talent, meșteșug”, [iar, după gr. τέχνη, și „artă”]; cu **-tu-*, lat. *artus*, *-ūs*, „articulație”, [apoi și „mădular, membru”], dar, cu o formă diferită a radicalului, și *ritus*, „rînduială, rit”;

¹ [Explicația genezei și funcționării acestei flexiuni ‘heteroclitice’, constatate de indo-europeniști, dar neexplicate pînă la el, a fost dată tot de E. Benveniste, în *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1962³ (=1935¹), Cap. I, 3-22, unde se arată că era vorba de o alternanță sufixală *-r/n-*, în funcție de cazurile paradigmei flexionare (‘tari’/slabe) și de formele primare/derivate (aici masc./fem.).]

² [Este vorba în mod vădit de sufixul de ‘acțiune momentană și subiectivă’, tratat și lămurit tot de Autorul nostru, în *Noms d’agent et noms d’action en indo-européen*, Paris, 1973³ (=1948¹), în speță, pentru limbile iranice, în Partea a II-a, Cap. VII, 87-95. Sufixele *-ti-* și *-tu-*, menționate mai jos, sunt tratate în toată Partea a II-a a acestei magistrale demonstrații de reconstrucție morfologică IE.]

gr. ἄρτύω³ (cf. arm. *ard*, Gen. *ardu*, „orînduială”), precum și prezentul [derivat cu *-n-*] ἄρτύων, „a potrivi, a rîndui, a echipa”; iar cu *-*dhmo-*, gr. ἄρθμός, „legătură, îmbinare”; cu *-*dh-ro-*, gr. ἄρθρον, „articulație, membru” etc.

Peste tot se vădește aceeași noțiune: ‘orînduirea, ordinea, strînsa întocmire a părților într-un tot’, deși derivatele s-au specializat aparte în fiecare dintre limbi. Iată, deci, încă din IE, un concept general, care înglobează, sub diferite varietăți lexicale, aspectele religioase, juridice, tehnice, ale ‘ordinii’. Dar, pentru fiecare domeniu în parte, erau totuși necesari termeni distincți. Iată de ce ‘dreptul’ a primit mai apoi forme de exprimare mai precise, care trebuie analizate acum în sfera lor proprie. Iată-le pe cele mai însemnate dintre ele:

În vedică, aflăm mai întîi pe [masc.] *dhár-ma-*, neutru *dhar-mán-*, care poate fi echivalat prin „lege” – dar al cărui sens propriu era cel de „orînduire, statut” (de la *dhar-*, „a (men)ține”) – iar, după caz, „datină, regulă, obicei”. Este un termen jucînd un mare rol în religie, în filosofie, precum și în drept, dar limitat la India.

Acestei rădăcini IIR **dhar-*, „a ține cu tărie”, îi corespunde, probabil, cea din lat. *fīrmus* [„tare, solid, ferm”]

³ [Toate tirajele originalului francez, necorectate la rînd, poartă forma, inexistentă în grecește, ἄρτύς; singura corectură viabilă a acestei ‘coquille’ de editor pare a fi cea adoptată de noi în text: ἄρτυ-μα și ἄρτυ-σις, „potrivire, condimentare”, existente în grecește, sunt, totuși, mai departe de scopul dorit.]

⁴ [Cum *dharmán-* este atestat încă din *RigVeda*, iar *dharma-* pare o creație regresivă mai recentă (atestat doar începînd cu *AtharvaVeda*), M. Mayrhofer, urmîndu-l pe Wackernagel, preferă, totuși, să creadă că al doilea „geht also nicht auf einem mit lat. *fīrmus*, ‘stark, dauerhaft’ identischen alten -o- Stamm zurück” (KEWA, II, 1957, 94). Ar fi deci vorba de o formație paralelă, dar independentă.]

care arată același tip de derivare, în *-m-*, ca și *dharmā-*. ‘Legea’ este aici ‘ceea ce ține „tare”, ceea ce statornicește „solid”’⁴.

O altă imagine este oglindită de skr. *dhā-mān-*, ‘lege’, dar și ‘scaun’, ‘sălaș, loc’. Alcătuirea lui *dhā-mān-* este simetrică cu aceea a lui *dharmā-*, dar vine de la rad. **dhā-* < IE **dhē-*, ‘a pune, a așeza, a stabili’, rădăcina care l-a dat pe lat. *fa-c-i-o* și pe gr. τί-θη-μι. Trebuie să notăm însă că sensul lui **dhē-* era acela de ‘a așeza creînd, a stabili în fapt’⁵, iar nu de ‘a lăsa’, pur și simplu, ‘jos, pe pămînt’. Derivatul *dhāman-* desemnează deci ‘stabilirea’, totodată a ceea ce ‘este pus, stabilit, creat’, dar și a ‘locului unde ceva este pus, stabilit’ – [el arată deci,] deopotrivă, ‘domeniul, locul’, și ‘lucrul pus, creat pe lume’. Pornind de aici, vedem cum se naște, pentru *dhāman-*, și sensul de ‘lege’, aceasta fiind, mai întîi, o ‘stabilire’, o instituție ‘întemeiată’, căpătînd deci, astfel, existență.

Acest fel de a vedea nu se mărginește la IIR. Mai aflăm și în alte limbi unii termeni creați de la aceeași rădăcină, fiind legați de limbajul ‘dreptului’. În greacă, avem mai mulți, și de cea mai mare importanță: mai întîi [ion.-att.] θεσμός ([și, în inscripții, dor.] θεθμός, τεθμός), < **dhedhmós*, o veche formă cu reduplicare⁶), ‘dispoziție legală, regulă, normă’.

Dar termenul cel mai vrednic de luat în seamă este *thémis*. Alcătuirea lui θέμις se învecinează cu cea a [neutrului

⁴ [De unde și înțelesul generalizat al lui *facio*, de ‘a face, a întreprinde’, pornind de la activitatea ‘întemeierii’ (pentru care, la interiorul cuvîntului, dar cu același radical, cf. *con-de-re urbem*, ‘a funda, a întemeia un oraș’).]

⁶ [P. Chantraine, DELG, II, 432, luînd în considerație alternativa sugerată de H. Frisk, GEW, I, 1960, 667, preferă să explice forma θε-θμ-ο- (cu disimilare, > τε-θμ-ο-) nu prin reduplicare, ci prin radicalul IE pe gradul Ø > gr. θε- + suf. -σμό- sau -θμό-, tip de derivare pentru care îl citează chiar pe Benveniste, *Origines*, 1935, 200-202. Trebuie spus însă că explicația preferată de Frisk era cea urmată și de Benveniste.]

plural] θέμεθλα (la Homer, θεμείλια [*Il.*, 12, 28; 23, 255]), care se referă la clădiri și arată „temeliile, fundamentele”. Despre θέμις știm că avea o flexiune arhaică, cu Gen. hom. θέμιστος, iar pl. [neutru!] θέμιστα și [animat] θέμιστες, dar că ea fusese mai apoi normalizată, cu Gen. θέμιτος, Ac. θέμιν. Este, probabil, vorba, de un vechi neutru [θέμι]⁷. Nu putem scoate, pentru moment, nimic, nici ca formă, nici ca sens, din myc. *ti-mi-to*, care a fost adus și el în comparație⁸.

Dacă trecem peste cantitatea radicalului, θέ-μις este comparabil, în mod exact, sub raportul alcătuirii lui, cu avest. *dā-mi-*, iar apropierea aceasta este remarcabilă, pentru că o sufixare în *-mi-s*, de tipul celei din δύναμις, este destul de rară. Astfel, probabil că θέμις este un cuvânt străvechi, care a suferit acomodări ulterioare, cu scopul de a-i ‘normaliza’ flexiunea arhaică.

Dar avest. *dāmi-* a primit funcția de nume de ‘agent’, ajungând să însemne „creator”. Dacă îi căutăm grecescului θέμις un corespondent cu același sens, îl aflăm în derivatul în *-man-*, scos, în IIR, de la același radical: *dhā-man-*, „lege”, desemnând

⁷ [Cu modestia sa caracteristică, Autorul nostru nu trimite la propria demonstrație, extrem de elocventă, din *Origines*, 1962, 34 și 81, acceptată și de Chantraine, DELG, II, 1968, 428, care pleacă de la un neutru, θέμι, θέμιστος, trecut, pentru rațiuni metrice și de silabație, la o temă în *-σ*, de unde η θέμις ἐστί, „cum este legiuit”, și confuzia ulterioară între temele θέμισ- și θέμιτ-, care duce la θέμιστ-.]

⁸ [M. Lejeune, 1969, 451-452 (urmat de J. Loicq, 1973, 100) reproșă nefolosirea noilor atestări, apărute la Cnossos, ale formulelor myc. *o-u te-mi* (de 4 ori, poate = οὐ θέμις) și *o-uki te-mi* (o dată, poate = οὐκῖ sau οὐκῖ θέμις), „nu e legiuit”. Prin aceste atestări nu avem însă – datorită carențelor silabarului mycenian, care nu notează nazalele, lichidele și siflanta în final de silabă – certitudinea echivalenței cu fem. Θέμις (și nu cu presupusul neutru, mai vechi, θέμι), iar interesul lui Benveniste era centrat asupra temei: din scrierea silabică *ti-mi-to* nu putem ști dacă avem în față /timito-/ sau /timisto-/].

anume, în cadrul ‘ordinii’ prescrise de Mitra și de Varuna, o dispoziție [legală] cu referire la ‘casă’ și la ‘familie’. Trăsătura aceasta este importantă, pentru că ea arată sfera de aplicare a unei atari „legi”. Or, ce înseamnă *θέμις*? Corelație notabilă – *θέμις* desemna tocmai ‘dreptul familiei’, opunându-se lui *δίκη*, care era ‘dreptul interfamilial’ din cadrul tribunalului dat⁹. Trebuie să insistăm asupra acestui fapt, pentru că dicționarele nu țin nicidecum seama de această deosebire. În plus, *θέμις* era de obârșie divină: numai această valoare ne poate lăsa să desprindem și să unificăm accepțiunile ei, aparent foarte diferite. În epopee, prin *θέμις* se înțelegea ‘prescripția’ care fixa drepturile și îndatoririle fiecăruia de sub autoritatea unui cap al unui *γένος* – atât în viața de toate zilele, din casă, cât și în împrejurări excepționale: în alianțe, la căsătorie, în luptă.

Θέμις era apanajul unui βασιλεύς, de obârșie cerească, iar pluralul *θέμιστες* denumește ‘ansamblul prescrierilor’, ‘codul’ inspirat de zei, ‘legile’ nescrise, ‘culegerile de spuse, de hotărâri’ ale oracolelor, care determină, în conștiința unui ‘jude’ (în speță, a ‘capului familiei’) purtarea de urmat, oridecâteori se află în joc ‘ordinea’ din *γένος*.

Trăsăturile specifice ale acestei noțiuni le regăsim chiar și în întrebunțările ei cele mai consacrate. Să luăm aminte, de pildă, la expresia aparent banală *ἢ θέμις ἐστίν(ν)*, tradusă în genere prin „cum se cuvine”. Astfel, în *Il.*, 2,72-73:

„Haideti, dar, poate că-n zale-mbrăca-vom Aheii cei mîndri!

Eu mai întâi încerca-voi, cu-o vorbă doar, cum este legea
(*ἢ θέμις ἐστίν*)...”

⁹ Istoria acestor doi termeni, precum și semnificația lor exactă, ca și relația dintre ele, au fost studiate în excelenta lucrare a lui G. Glotz, *La solidarité de la famille dans le droit criminel grec*, Paris, 1904: cf., mai cu seamă, p. 21.

Agamemnon vorbește aici ca un βασιλεύς răspunzător de oștirea sa, a cărei căpetenie și este, exercitînd θέμις, care-i prescrie purtările de urmat, datinile de păstrat. Această θέμις este formulată [în amănunt] prin θέμιστες, care sunt ‘deciziile date’. În cîntul al XVI-lea din *Iliada* vedem cum anume:

385 „șiroaie de apă revarsă

Zeus, adînc mîniat, cu amară obidă pe oameni,

Cînd ei, la sfat, rău și silnic, dau strîmbă și rea judecată

(θέμιστες)...”

Asta înseamnă, de-a dreptul, „împotriva acelor care dau cu silnicie sentințe nedrepte”.

Uneori contextul este indispensabil pentru aprecierea modului de întrebuițare a cuvîntului dat. Patroclu se avîntă în luptă și își înfrînge, pe rînd, toți adversarii, dar, deodată, i se pune la cale, pe neștiute, moartea, cum Foibos Apollon, el însuși, pășește, sub un alt chip, să-l înfrunte (16, 793-800):

„Coiful din cap i-l zvîrli cît de colo Arcașul Apollon:

Rostogolindu-se, ea răsună, sub copite-azvîrlită,

795 Chivăra grea cu-obrăzare, iar tuiul mînjit fu de sînge,

Tină și colb: mai-nainte nu fu legiuită (ὄ θέμις ἦεν)

asa faptă,

Chivăra-naltă cu tuiuri s-ajungă mînjită prin tină,

Ci-l apăra, deopotrivă, pe frunte și creștet, pe-Ahile,

Mare, zeiescul viteaz – dară Zeus lui Hector i-o dete,

800 El pe-al lui creștet s-o pună...”

Însăși formularea ne-o arată: o poruncă divină hotărîse ca această chivără, care-i aparținea zeiescului Ahile, să nu se mînjească vreodată prin colb și prin tină – căci Ahile era un „zeiesc viteaz” (ἀνὴρ θεῖος), el făcea parte, ca atare, din familia zeilor – iar armele i se bucurau, și ele, de acest privilegiu divin.

Orînduirea aceasta socială, ca și θέμις, care domnește în ea, reies și mai bine [prin contrast] din tabloul pe care, din cîteva trăsături, poetul i-l schițează Țării Cyclopilor (*Od.*,

9,106-115). Ei sunt, spune poetul, ἄθεμιστας, [„fără lege”]; la ei nu există nici sfaturi unde să se decidă ceva, nici θέμιστας, [„rînduiești de bună purtare”], ci fiecare „legiuiește” (θεμιστεύει),

„Porunci dînd la prunci și neveste, și nici între ei
nu-și țîn seama”.

Iată ilustrată în plină lumină însăși definiția lui θέμις; unde nu există nici γένος, nici rege, nu există nici θέμις, nici ‘sfat’ [βουλή], ci fiecare familie trăiește „în legea ei”. Cyclopii aceștia nu pot fi decît niște sălbatici.

Iată acum un text care prezintă o corelație între θέμις și δίκη: studiul primului dintre cei doi termeni ne îndrumă spre cercetarea celuilalt. Odysseu este primit la Eumaios fără ca acesta să-l fi recunoscut, și-i mulțumește pentru ospitalitatea oferită (*Od.*, 14, 53-54):

„Zeus să-ți deie, străine, și nemuritorii toți ceilalți,
Tot ce-ți dorești tu mai mult, cum ți-e dragă și bună primirea!”
Iar Eumaios îi răspunde (56-58):

„Oaspe, nu mi-i legiuit (οὐ θέμις), nici vreun om
mai de rînd decît tine

Dintre străini, de-ar veni, să-l jignesc ! De la Zeus sunt cu toții,
Și cerșetori și străinii...”

Astfel, un străin este primit în sînul familiei, în virtutea lui θέμις, dat fiind că el vine de la Zeus. Iar Eumaios continuă (58-61):

„Iar daru-i puțin, cu tot dragul

Din partea mea !

Doară asta-i lăsat (δίκη ἐστίν) cui e rob și slujește

60 Înfrișat tot mereu, cînd puterea o luară stăpînii,
Tinerii !”

Gîndul lui este la ‘stăpînirea’ despotică, ținnoasă, silnică, a peșitorilor. De data aceasta, folosirea lui δίκη ne arată tocmai ieșirea din familia propriu-zisă [de sînge], ajungîndu-se la relația cu alte grupări [de oameni]. „Dreptatea [din familie]”

și „dreptul [din cetate]” sunt strict definite prin limitele domeniului unde își găsesc aplicarea.

Totul ne reamintește, iar și mereu, că această θέμις, aceste θέμιστες nu sunt inventate sau fixate în mod arbitrar de către cei care trebuie să le aplice: ele sunt de obârșie divină. Așa cum Nestor îi spune Atridului (9, 96-99):

„O, preaslăvite Atrid Agamemnon, stăpîn de popoare (λαοί),

Tu îmi vei fi și sfîrșit și-nceput, căci la multe noroade
Singur stăpîn te-a lăsat Zeus cel Mare, cum îți hărăzise
Sceptru și datini (θέμιστες) de seamă, lor sfat să le dai
și poruncă...”

Regele desemnat de Zeus este investit cu două atribute [majore]: primul, concret, este ‘sceptrul’; cel de al doilea [abstract] este cunoașterea unor θέμιστες.

La cealaltă margine [a societății], de pe cel mai umil rang, porcarul Eumaios o invocă și el pe θέμις, spre a-și cinsti cît mai bine oaspele, care-i vine de la Zeus. Peste tot se vădește aceeași relație între ‘ordinea’ domnind în γένος și hotărârile divine. Iar, dincolo de lumea homerică, regăsim în *dhāman-* din India corespondentul exact al lui θέμις: este vorba de ‘ordinea din casă și din familie’, statornicită prin vrerea zeilor – a lui Mitra și a lui Varuna.